

Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: *Muhtasarü'l-Kerhî**

Orhan Ençakar**

A Canonical Lost Text in the Literature of the Ḥanafî Fiqh: *Mukhtaşar al-Karkhî*

Mukhtaşars have been preferred in the teaching of Islamic law because they were simply short and concise form of legal problems (masâ'il). These books became the primary sources in conveying the madhhab masâ'il to the following generations after a certain point in history. From among them, *al-Mukhtaşar* by al-Karkhî, the then head of the Hanafî fuqahâ' in Baghdad and one of the earliest authors of mukhtaşar, was very important. This work served as the main source of Qudûrî's *al-Mukhtaşar* which was an exemplary text for the mukhtaşars of the Hanafî madhhab during the classical period. While Karkhî's thoughts in legal theory had an impact on the usûl al-fiqh of the madhhab, his *al-Mukhtaşar* also influenced the articulation of the furû' fiqh through Qudûrî's *al-Mukhtaşar*. It thus became a guiding text for following mukhtaşars of the madhhab in the classical period.

Keywords: al-Karkhî, *al-Mukhtaşar*, Hanafiyya, formative period

Giriş

Hanefî mezhebinin teşekkül sürecini tamamladığı kabul edilen IV. (X.) asrın ilk yarısında kaleme alınan muhtasar metinlerin mezhep mesâilini sonraki nesillere aktarmada önemli bir rol oynadığı; mezhep imamı tarafından yazılmış fıkıh kitaplarının söz konusu asırdan itibaren özellikle tedris

* Bu makale "Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi: Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının İcâre Bölümü Çerçevesinde" isimli yüksek lisans tezini (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013) esas alınarak hazırlanmıştır. Makaleyi okuyarak katkıda bulunan editör ve hakemlere, özellikle de makalenin konusu ve başlığı hakkındaki teklifleri için Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu'na teşekkür ederim.

** Araştırma Uzmanı, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).

alanındaki merkezî konularını bu muhtasarlara terkettikleri bilinmektedir. Meselâ Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Asl* adlı ansiklopedik eserinin bir ihtisarı sayılan¹ Hâkim Şehîd'in (ö. 334/945) *el-Kâfi*'si Mâverâünnehir'de *el-Asl*'ın yerini alacak kadar etkili olabilmıştır. Bu dönemin önemli muhtasarlarından bir diğeri de zamanında Bağdat Hanefîleri'nin reisi kabul edilen Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî'nin (ö. 340/952) *el-Muhtasar*'ıdır. Bu muhtasar için kitabın şârihlerinden Kudûrî (ö. 428/1037), Kerhî'nin talebesi Ebû Ali eş-Şâşî'den (ö. 344/955) nakille, "Bu kitabı ezberleyen, ashabımızın (mezhebi) en iyi hıfzedeni, anlayan da ashabımızın (mezhebi) en iyi anlayanı olur" demektedir.² Adı geçen iki muhtasarla birlikte mezhebin Mısır coğrafyasındaki temsilcisi Ebû Ca'fer et-Tahâvî'ye (ö. 321/933) ait *el-Muhtasar* Hanefî mezhebinin yayıldığı üç farklı coğrafyada teşekkül döneminde telif edilen ilk muhtasarlarda yer almaktadır.

Teşekkül döneminden sonra başlayan klasik dönemin bilinen ilk muhtasar çalışması ise Kudûrî'ye (ö. 428/1037) aittir. Onun telif ettiği *el-Muhtasar*'ın klasik dönem meşhur Hanefî fıkıh muhtasarlara üzerindeki etkisi tartışmaya mahal bırakmayacak kadar açıktır. Teşekkül dönemi muhtasarlarından klasik dönem muhtasarlara geçişi temsil eden ve bu iki dönem arasında bir köprü vazifesi gördüğü anlaşılan Kudûrî'nin, Kerhî gibi Irak Hanefî ekolüne mensup olması, Kerhî'nin üçüncü kuşak talebeleri arasında yer alıp, onun *el-Muhtasar*'ını hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Cürçânî'den (ö. 398/1008) okuması, daha sonra bu eser üzerine bir şerh yazıp, şerhin başında yukarıda zikredilen övgüleri aktarması kendi muhtasarını telif ederken Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ını esas almış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu amaçla her iki muhtasar arasında şekil ve muhteva yönünden yapılan inceleme sonucunda Kudûrî'nin muhteva ve özellikle mesâilin sunumundaki sistematik açısından Kerhî'yi takip ettiği görülmüştür. Kerhî, bir taraftan usule dair görüşleriyle Hanefî mezhebi usûl-i fıkıh anlayışının oluşumuna önemli katkılarda bulunurken, diğer taraftan fûrû-i fıkha dair telif ettiği *el-Muhtasar*'ı ile mezhebin bu alanda üretilen metinlerine muhteva ve sistematik açısından model oluşturan bir eser sunmuştur.

Makale, Kerhî'ye ait bu *el-Muhtasar*'ın şekil ve muhteva açısından tahlilini konu edinmenin yanı sıra eserin klasik dönemin model metni Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ve onun vasıtasıyla mezhebin diğer meşhur fıkıh muhtasarlara

1 *el-Asl*'ı tahkikli neşreden Boynukalın, "Kâfi incelendiğinde bu eserin öncelikle *Asl*'ın lafzını esas alıp onu özetlediği, sonra Şeybânî'nin ve kimi yerde diğer ilk dönem fakihlerinin eserlerinden nakillerde bulunduğu görülmektedir" demektedir (Boynukalın, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, s. 122).

2 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 93, vr. o^b.

üzerinde muhteva ve sistematik açısından etkili olduğu tezini de savunmakta ve bu etkiyi yeri geldikçe örnekler üzerinden göstermeye çalışmaktadır. *el-Muhtasar*'ın şekil açısından tahlilinde eserin tamamı, muhteva açısından tahlilinde ise ağırlıklı olarak icâre bölümü esas alınmıştır. Bununla birlikte muhteva tahlili esnasında ele alınan konular diğer bazı bölümlerden de incelenerek daha geniş kapsamlı ve bol örnekli bir tahlil sunulmaya gayret edilmiştir.³ Müstakil bir nüshası bulunmayan *el-Muhtasar*'ın metnine, Kudûrî tarafından yapılan şerhin iki yazma nüshası⁴ içinde geçen metin parçaları ile yine bu şerhin bazı bölümleri üzerine yapılmış akademik çalışmalar⁵ üzerinden ulaşılmıştır.

I. Ebü'l-Hasan el-Kerhî

260'ta (874) Irak'ın Kerh-i Cüddân beldesinde doğan Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin b. Dellâl b. Delhem el-Kerhî Bağdat'ta yaşamıştır.⁶ Bölgede ders halkası bulunan iki büyük Hanefî fakihî Kadı Ebû Hâzîm (ö. 292/905) ve Ebû Saîd el-Berdâî'den (ö. 317/930) sonra Bağdat'ta Hanefî çevresine bağlı fakihlerin reisi haline gelmiştir.⁷ Devrin meşhur fakihleri ondan ders almış,⁸ yetiştirdiği öğrenciler dört bir yana yayılmış, birçoğu kadılık görevine getirilmiştir.⁹ Hanefî mezhebinin erken dönem biyografi yazarlarından Kadı Ebû Abdullah es-Saymerî'nin (ö. 436/1045) "Kerhî ve Ebû Hâzîm hakkında bütün bildiklerimi zikredecek olsaydım ikisi hakkında ayrı bir kitap yazmam gerekirdi" demesine¹⁰ rağmen Kerhî hakkında günümüze ulaşan bilgiler çok sınırlıdır. Ömrünün sonuna doğru felç olan Kerhî tedris faaliyetinden

3 Erken dönem şerh anlayışında metin ve şerh, sınırları belirtilmeden iç içe verildiği gibi şerhe konu olan metin de tam olarak aktarılmadığı için Kerhî'ye ait ifadelerin nerede başlayıp nerede bittiğini tam olarak tespit etmek ve böylece *el-Muhtasar*'ın tamamını ortaya çıkarmak pek mümkün olmadığından, makalede Kerhî'nin ifadelerinin daha rahat seçilebildiği bölümlerden biri olan icâre kısmı esas alınmıştır. Bununla birlikte yukarıda ifade edildiği üzere eser hakkında daha sağlıklı bir kanaat elde edebilmek için diğer bölümler de imkân nispetinde incelemeye tâbi tutulmuştur.

4 Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 563; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 93.

5 Kudûrî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* adlı eserinin bazı bölümleri üzerine yapılmış şu tahkikli çalışmalardan da faydalanılmıştır: Güney, "Kudûrî'nin 'Şerhu Muhtasari'l-Kerhî' Adlı Eserinin 'Siyer' Bölümünün Edisyon Kritiği"; Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî"; Âdil b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî".

6 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 167.

7 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 166.

8 Nedîm, *el-Fihrist*, III, 34-35.

9 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 166.

10 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 167.

çekilince, ders vermeyi talebesi Ebû Ali eş-Şâşî'ye (ö. 344/955), fetva vermeyi de diğer talebesi Ebû Bekir ed-Dâmegânî'ye bırakmıştır.¹¹ 340 (952) yılı Şâban ayı ortasında vefat eden Kerhî'nin cenaze namazını talebelerinden Kadı Ebû Temmâm Hasan b. Muhammed el-Hâşimî ez-Zeynebî kaldırmış, Hasan b. Zeyd mahallesinde Vâsitîn nehri kıyısındaki mescidinin yanına defnedilmiştir.¹²

II. Muhtasarü'l-Kerhî

Yukarıda ifade edildiği üzere *el-Muhtasar*'ın metni müstakil olarak mevcut değildir.¹³ Kerhî ile aynı dönemde yaşayan Tahâvî ve Hâkim Şehîd'in muhtasarları günümüze ulaşırken, mezhep içerisinde "meşâyih"¹⁴ adıyla ortaya çıkan ilk fakihler arasında yer alan ve Bağdat Hanefileri'nin reisi¹⁵ kabul edilen Kerhî'nin telif ettiği eserlerin bugüne ulaşmamasında onun itizâlî görüşlere sahip olmasının önemli bir etkisi olsa gerektir.¹⁶ Zira fıkıh kitaplarında yer alan, ehl-i bidatın kelâma dair yazdığı eserlerin okunmaması ve elde bulundurulmaması gerektiği yönündeki fetvalarda Mu'tezile'ye ait eserler de sayılmaktadır.¹⁷ Mu'tezile'nin kelâma dair yazdığı eserlere karşı sergilenen bu tavır anlaşıldığı kadarıyla, itizâlî fikirleri bulunan Kerhî gibi bazı Hanefî fakihlerinin fıkıh sahasında telif ettikleri eserleri de kapsamıştır. Bu eserler bugüne ulaşmamışsa bu durum, Kerhî'nin itikadî görüşleri başta olmak üzere birtakım olumsuz sebeplere bağlanabilir.¹⁸

11 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 169. Kerhî'nin hayatı ve eserleri için bk. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ı", s. 34-49; Apaydın, "Kerhî", s. 285-87.

12 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 167-68.

13 Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, I/3, s. 102. Suudi Arabistan Melik Faysal Merkezi'nde Kerhî adına kayıtlı birkaç muhtasar yazması görünmektedir, ancak bunlardan hiçbiri Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı değildir (bk. Güney, "Şerhu Muhtasarü'l-Kerhî", s. 70).

14 Hanefî mezhebi içinde mezhep mesâilini değerlendirme, küllî kaide vazetme, içtihat ve tahric melekeseine sahip olma gibi bir dizi önemli meziyete sahip olmayı gerektiren ve genelde bir bölgede belli bir fakihin etrafında toplanan veya benzer fikhî tercihlere sahip fakihler grubunu ifade etmekte kullanılan "meşâyih" kavramının ortaya çıkışıyla ilgili olarak bk. Kaya, "Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu", s. 33-39; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", s. 9-10.

15 Bir coğrafyada "bir mezhep çevresindeki fakihlerin merkezi şahsiyeti olmak" şeklinde tercüme edilebilecek ifade kalıbının (intehet ileyhi riyâsetü) anlamı ve önemi hakkında bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 202-205.

16 Kerhî'nin itikadî mezhebi için bk. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ı", s. 44-46.

17 Şeyh Nizâm v.dğr., *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, V, 377.

18 Bağdat'taki ehl-i re'y ve ehl-i hadis çekişmeleri ve Hanefiler'in bu süreçteki durumu için bk. Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlü'nün Yeniden İnşası*, s. 161-92; Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", s. 621-32.

A) Eserin Telif Tarihi ve Kaynakları

Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ını ne zaman telif ettiği tam olarak bilinmemekle birlikte, bu eserinde diğer iki eseri *el-Câmiu's-sagîr*¹⁹ ve *el-Câmiu'l-kebir*'den²⁰ bahsetmesi *el-Muhtasar*'ını onlardan daha geç bir dönemde telif ettiğini göstermektedir. *el-Muhtasar*'ın kaynaklarını çoğunlukla mezhep imamlarından nakledilen zâhirü'r-rivâye (*Usûl ve Câmiayn*) ve gayru zâhirü'r-rivâye (*Emâlî ve Nevâdir*) mesâilî oluşturmaktadır. Ayrıca Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) Kerhî'nin *Muhtasar*'ını esas alarak telif ettiği *Tuhfetü'l-fukahâ*' isimli eserinde²¹ talâkla ilgili bir meselede Kerhî'nin Tahâvî hakkında, "Bu meselede zikrettiği Ebû Hanîfe'nin görüşüdür" dediğini nakletmektedir.²² Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında yer alan bu ifadeden²³ onun Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ını gördüğü ve aşağıda geleceği üzere iki muhtasar arasında şekil ve muhteva açısından yer yer ortak noktalar bulunduğu görülse de, iki muhtasar arasında ağırlıklı olarak icâre bölümü üzerinden yapılan örnek karşılaştırma neticesinde Kerhî'nin muhteva ve özellikle mesâilin sunumundaki sistematik açısından Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ında var olandan çok daha farklı bir üslûp geliştirdiği tespit edilmiştir.²⁴

B) Eserin Şekil/İç Tasnif Açısından Tahlili

İlk dönemde "kitâb" adıyla yapılan fıkıh tedvinlerinde eser "namaz, zekât, nikâh, alışveriş" gibi sadece bir konuya tahsis edilirken aynı dönemde telif edilen "câmi" ve sonraki dönemlerde telif edilen "muhtasar" tarzı eserlerde fıkıhın bütün konuları belli bir tertip içinde peş peşe sıralanarak aynı kitapta yer almıştır. Fıkıhın bütün konularının bir araya getirildiği bu "câmi" ve "muhtasar" türü eserlerde mevcut olan konu tertibi farklı coğrafya ve telif geleneklerine göre kısmî değişiklikler gösterse de, ibadet-muâmelât şeklindeki ikili ayırıma hemen bütün fıkıh eserlerinde riayet edilmiştir.²⁵ Özellikle

19 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 563, vr. 263^a.

20 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 570.

21 *Tuhfetü'l-fukahâ*' yaygın kanaatin aksine, Kudûrî'nin değil Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı esas alınarak telif edilmiştir (bk. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ı", s. 21-24).

22 Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, II, 174.

23 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 143^b. Kerhî'nin "Tahâvî'nin zikrettiği" dediği bu mesele Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ında yer almaktadır (Bk. *el-Muhtasar*, s. 192-93).

24 Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ının icâre bölümünün şekil ve muhtevası ile ilgili olarak bk. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ı", s. 75-104.

25 Fûrû-i fıkıh kitaplarının sistematigi için bk. Aybakan, "Furu' Fıkıh Sistematigi Üzerine", s. 5-32. Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarının tertibiyle ilgili olarak ayrıca bk. Ebû Süleyman, *Tertibü'l-mevzûâtî'l-fıkhiyye*, s. 15-42.

ibadetle ilgili konular bütün muhtasarlarda “tahâret, namaz, zekât, oruç ve hac” şeklinde aynı olmuş ve muhtasarlarda başında ilk önce ibadetle ilgili mesâile yer verilmiştir.²⁶ İbadetler dışındaki konular ise Hanefî mezhebi içinde birkaç farklı telif geleneğine göre sıralanmıştır: Şeybânî'nin telif ettiği *el-Câmiu's-sagîr*'deki iç tasnifi esas alan *el-Hidâye*'nin metni *el-Bidâye* ile bu konuda onu takip eden muhtasarlarda ibadet bahislerinin peşinden öncelikle “nikâh, yemin, hadler ve siyer” konuları gelirken, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ve onun iç tasnifini takip eden muhtasarlarda ise ibadet bahislerinden sonra alışveriş ve onunla alâkalı diğer konular gelmektedir.

1. Bölümlerin/Kitapların Tertibi

Kudûrî, Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ına yapmış olduğu şerhin başında, *el-Muhtasar*'ın tertibinin değişik olduğunu, zira Kerhî'nin eseri önce kısa bir metin olsun diye telif etmeye başladığını; fakat ibadet bahisleri bittikten sonra esere yeni bölümler eklediğini ve rehin bahsinden sonra da eseri iyice genişlettiğini söyler.²⁷ Kudûrî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı mesâil açısından başı-sonu birbiriyle uyumlu bir eser olmayıp, mesâili baştan sona doğru giderek genişleyen ve bu sebeple diğer klasik muhtasarlarda bulunan bazı bölümleri ve babları içermeyen eksik kalmış bir telif yapısındadır. Kudûrî, eseri bölümler arasında hacim dengesini gözeterek şerh etmeye çalıştığını ve buna göre Kerhî'nin ihmal ettiği bölüm ve mesâili gerekli yerlere eklediğini belirtmektedir.²⁸ Alâeddin es-Semerkindî, Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ını esas alarak telif ettiği *Tuhfetü'l-fukahâ*'nın sonuna

26 Bu konuda en farklı tasnif kendisinin de ifade ettiği üzere Molla Hüsrev'e (ö. 885/1480) aittir (*Dürrü'l-hükkâm*, I, 3). *Gurerü'l-ahkâm* isimli muhtasarında ibadet konularının peşine “udhiye, sayd, zebâih, cihâd, ihyâ-yi mevât, kerâhiye” konularını ekleyen Molla Hüsrev diğer muhtasarlardan daha farklı bir tasnif benimsemiştir. Esere hâşiye yazanlardan Nûh Efendi (ö. 1070/1660) bu konuya dikkat çekip Molla Hüsrev'in konu tertibinde diğer eserlerden farklı bir yol takip ettiğini (*Netâicü'n-nazar*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 653, 220^b) ve önce sırf Allah hakkı, sonra Allah hakkı galip gelen, ardından kul hakkı galip gelen ve en son sırf kul hakları şeklinde bir konu tertibi yaptığını söylemektedir (*Netâicü'n-nazar*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 654, 122^a).

27 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 1^b.

28 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 1^b. Kudûrî şerhe eklediği bölümlerin bazılarını, “Bu baba eklenenler” (مما يلحق بهذا الباب) şeklinde ifade etse de (örnek olarak bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 47, 63, 613, 659, 785; Âdil b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 135) hepsini açıkça söylememiştir. Bu sebeple eklediği mesâil ve kitapların hepsini net olarak tespit etmek mümkün değildir. Bunların bir kısmı bazı karinelerle belirlenebilmektedir. Meselâ Kudûrî'nin Kitâbü'l-Hudûd'un başından “bâbü sıfati'z-zinâya” kadar geçen bölümde (Âdil b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 81-97) Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ından hiçbir alıntı yapmaması buraya kadar olan kısmı kendisinin eklediği izlenimini vermektedir.

el-Muhtasar'da bulunmayan şu sekiz bölümü eklemiştir: “Sebak, mefkûd, lakît-lukata, hünsâ, şehâdât, şehâdâtтан rüçû', edebü'l-kâdî ve vakıf-sadaka.”

Kudûrî'nin şerhini esas alarak Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine *et-Tecrîd* ve *el-Îzâh* adında iki farklı şerh çalışması yapan Rükneddin el-Kirmânî'nin (ö. 543/1149) eserinde Şeybânî'nin (*el-Câmiu's-sagîr*'deki) tertibinden farklı bir tertip benimsendiğini söylemesi²⁹ mütekaddimîn Hanefî fukahasının daha çok *el-Câmiu's-sagîr*'deki tertibe riayet ettiğini göstermektedir. Meselâ müteahhir dönem Hanefî fıkının en çok ilgi gören eserlerinden *el-Hidâye*'nin müellifi Mergînânî (ö. 593/1197) *el-Câmiu's-sagîr* ile Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ını bir araya getirerek telif ettiği *el-Hidâye*'nin metni *Bidâyetü'l-mübtedî*'de *el-Câmiu's-sagîr* tertibini esas almıştır.³⁰

el-Muhtasar diğer muhtasarlarda olduğu gibi “tahâret, namaz, zekât, oruç, hac” mesâilinin yer aldığı ibadet konularıyla başlar. İbadet konularında tek farklılık diğer muhtasarlarda “kitâbü's-salât”ın altında bir bab olarak ele alınan cenaze mesâilinin burada “kitâbü'l-cenâiz” adı altında ayrı bir bölümde işlenmiş olmasıdır. Ayrıca *el-Asl* ve onun ihtisarı sayılan Hâkim Şehîd'in *el-Kâfî*'sinde tahâret konuları “kitâbü's-salât”ın içinde yer alırken Kerhî bu konuları Tahâvî gibi “Kitâbü't-Tahârât” adıyla ayrı bir bölümde ele almıştır.³¹

Hanefî mezhebi muhtasarlarda konular, ibadet bölümlerinden sonra alışveriş veya nikâh mesâilinin ele alınması şeklinde iki farklı tertibe göre işlenmektedir. Şeybânî'nin *el-Asl*'ında, Tahâvî, Kerhî, Kudûrî, Mevsilî (ö. 683/1284) ve İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) muhtasarlarda ibadet konularından sonra önce alışveriş ile başlayan muâmelât konuları gelirken, *el-Câmiu's-sagîr* ve onun iç tertibi esas alınarak hazırlanan *el-Hidâye*, *el-Vikâye*, *en-Nukâye*, *Kenzü'd-dekâik*, *Tenvirü'l-ebşâr* ve *Mülteka'l-ebhur*'da ise önce nikâh ile başlayan münâkehat konuları gelmektedir. Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında ise ibadet konularından sonra ilk önce alışveriş konusu işlenip hemen ardından nikâh konusuna geçilerek diğer muhtasarlarda hiçbirinde bulunmayan bir iç tertibe gidilmiş ve böylece alışveriş kitabı ile nikâh kitabı ardarda getirilmiştir. Nikâh ve talâk konularının peşinden de *el-Câmiu's-sagîr*'de olduğu gibi “itâk” ve “eymân” bahislerine geçen Kerhî daha sonrasında muâmelâtın diğer bir kısmına yer vermiş, arada “sayd, zebâih, udhiye, gasb, diyet, cinâyât, hudûd” bahislerini işledikten sonra “hibe, vedîa, âriye” konularına geçmiş, “dava” ve “beyyinât” konularından sonra da “vekâlet, kefâlet, havâle” gibi muâmelâtla alakalı diğer konulara yer vermiştir. *el-Muhtasar*'ın sonunda

29 Kirmânî, *el-Îzâh*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 586, vr. 1^b.

30 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 227.

31 Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 15-23; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 93, vr. 2^a-31^b.

keffârât konularını içeren ayrı bir bölüm vardır. Diğer muhtasarlarda ise keffârât konuları ilgili bölümlerin içerisinde zikredilmiştir. *el-Muhtasar*'da daha evvel zikredilen “sebak, mefkûd, lakît-lukata, şehâdât, şehâdattan rücû, edebü'l-kâdî, vakîf, ferâiz” gibi bazı önemli bölümler bulunmamaktadır.

Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında yer alan bölümlerin diğer muhtasarlara nispeten daha düzensiz olduğu görülmektedir. Bunda kitabın parça parça telif edilmiş olmasının bir etkisi olsa gerektir. Bununla birlikte eserin iç tasnifi bazı yönlerden Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı ile benzeşmektedir. Kerhî'nin tamamlamadığı bu *el-Muhtasar*'ında bulunmadığını söylediğimiz “mekûd, şehâdât, şehâdattan rücû, edebü'l-kâdî” gibi bölümlerin Tahâvî'ye ait *el-Muhtasar*'ın sonunda yer alması Kerhî'nin eserin iç tasnifini oluştururken Tahâvî'den istifade ettiğine bir işaret kabul edilebilir.³²

Kudûrî ve sonrasında yazılan meşhur metinlerin iç tasnif açısından Kerhî'den etkilenmedikleri açıktır. Bu konuda yukarıda geçtiği üzere daha çok *el-Câmiu's-sagîr*'in tertibi etkili olmuştur. *el-Muhtasar*'da yer alan bölümlerin tablo halinde sıralaması şöyledir:³³

No	Kitap İsimleri	No	Kitap İsimleri
1	Kitâbü't-Tahâre	24	Kitâbü'd-Diyât
2	Kitâbü's-Salât	25	Kitâbü'l-Cinâyât ³⁴
3	Kitâbü'l-Cenâiz ³⁵	26	Kitâbü'l-Hudûd
4	Kitâbü'z-Zekât	27	Kitâbü's-Serika ve kat'û't-tarîk
5	Kitâbü's-Sıyâm	28	Kitâbü'l-Hibe
6	Kitâbü'l-Menâsik	29	Kitâbü'l-Vedîa
7	Kitâbü'l-Büyû'	30	Kitâbü'l-Âriye

32 Tahâvî ise *el-Muhtasar*'ını hazırlarken dayısı Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahyâ el-Müzenî'nin (ö. 264/878) Şâfî mezhebi fıkhına dair telif ettiği *el-Muhtasar*'daki iç tertibi esas almıştır (Krş. Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 445-76; Müzenî, *Muhtasarü'l-Müzenî*, s. 437-48).

33 *el-Muhtasar*'ın içindeki kitapların sıralaması Kudûrî şerhinden çıkartılmıştır (Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563). Kitapların belirlenmesi konusunda ayrıca Güney'in çalışmasından yer alan tablodan da yararlanılmıştır (Güney, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 93-94).

34 Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı esas alınarak telif edilen *Tuhfetü'l-fukahâ*'da cinâyât bahsi “kitâbü'd-diyât” altında işlenmektedir (Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, III, 104 vd.).

35 Cenâiz konuları *Tuhfetü'l-fukahâ*'da da ayrı bir kitap olarak ele alınmıştır (*Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 239).

8	Kitâbü'n-Nikâh	31	Kitâbü'd-Dâ'vâ ve'l-beyyinât
9	Kitâbü't-Talâk	32	Kitâbü'l-Vesâyâ ³⁶
10	Kitâbü'r-Radâ'	33	Kitâbü'l-Vekâle
11	Kitâbü'l-İded ³⁷	34	Kitâbü'l-Kefâle
12	Kitâbü'l-İtâk	35	Kitâbü'l-Havâle
13	Kitâbü'l-Eymân	36	Kitâbü's-Sulh
14	Kitâbü'l-İcârât	37	Kitâbü'l-Müzâraa
15	Kitâbü'ş-Şerike	38	Kitâbü'l-İkrâh
16	Kitâbü'l-Mudârebe	39	Kitâbü'l-Kısmet
17	Kitâbü's-Sarf	40	Kitâbü'l-Me'zûn
18	Kitâbü'r-Rehn	41	Kitâbü'l-İkrâr
19	Kitâbü'ş-Şüf'a	42	Kitâbü's-Siyer
20	Kitâbü'z-Zebâih	43	Kitâbü'ş-Şirb
21	Kitâbü's-Sayd	44	Kitâbü'l-İbâha ve'l-hazr
22	Kitâbü'l-Udhiye	45	Kitâbü'l-Eşribe ³⁸
23	Kitâbü'l-Gasb	46	Kitâbü'l-Keffârât ³⁹

2. Alt Başlıkların/Babların Tertibi

Meseleci (kazüistik) bir yapıya sahip olan klasik fıkıh kitaplarının bablarında yer alan mesâilin tertibinde belli bir düzen olmamakla birlikte, Kerhî gibi kelâm disiplininin kazandırdığı sistematik düşünce tarzına sahip fakihlerin telif ettiği metinlerde bab içindeki mesâil tertibinin daha derli toplu olduğu görülmektedir. *el-Muhtasar*'ın içinde yer alan kitapların hemen

36 *Tuhfetü'l-fukahâ*'da "vasiyet" kitabından önce "ikrar" kitabı gelmektedir (*Tuhfetü'l-fukahâ*, III, 193 vd.).

37 "Radâ" ve "iddet" kitapları *Tuhfetü'l-fukahâ*'da "Kitâbü't-Talâk"ın altında birer bab olarak yer almaktadır (*Tuhfetü'l-fukahâ*, II, 235, 243).

38 "Eşribe" kitabı *Tuhfetü'l-fukahâ*'da "şürb" kitabından sonra gelmektedir (*Tuhfetü'l-fukahâ*, III, 325 vd.).

39 "Keffârât" kitabı içinde yer alan konular *Tuhfetü'l-fukahâ*'da ilgili kitapların altında zikredilmiştir. Meselâ yemin kefareti "eymân" kitabında yer alır (*Tuhfetü'l-fukahâ*, II, 341 vd.).

hepsinde konuyla ilgili çeşitli bablar bulunmaktadır. Buralarda ana konunun alt bölümlerini oluşturan mesâil birbirinden ayrılarak belli bir sistematik içinde ele alınmaya çalışılmıştır. Meselâ aşağıda geleceği üzere ibadet bahislerindeki “farz, vâcip, sünnet” ayırımı ile muâmelât bahislerindeki tarif, taksim, şartlar, hükümler şeklindeki anlatım tarzının ilk örneklerine Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında sıkça rastlamak mümkündür. Kirmânî, Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ındaki tertibin iyi olup bablar içerisindeki mesâilin birbirine bağdaşık ve birbiriyle daha fazla insicam içinde olduğunu söyleyerek⁴⁰ eserin bu yönüne dikkat çekmiştir.

2.1. İbadetle İlgili Babların Tertibi

“Tahâret, namaz, zekât, oruç, hac” kitaplarından oluşan ibadet konularının babları şu şekildedir:

Kerhî “tahâret” bahislerine “abdest, gusül ve teyemmüm” ile başlamış, sonrasında tahârette kullanılacak sular, bu suların yer aldığı kuyular ve kaplar, necâsetler ve bunların temizliği, derilerin tabaklanması, istincâ gibi konuları *el-Asl*'da olduğundan daha tertipli bir şekilde işlemiştir. Kerhî'nin eksik bıraktığı anlaşılan mestler üzerine mesh gibi bazı konuları da Kudûrî tamamlamıştır.⁴¹ *el-Muhtasar*'ın “tahâret” kitabında, ilgili konunun farzlarının ve sünnetlerinin birbirinden ayrılması şeklinde bir metot takip edildiği görülmektedir. Meselâ Kerhî, “tahâret” kitabında “Abdestin farzları Allah'ın kitabında beyan ettiği şeylerdir” sözüyle ilgili âyete atıfta bulunarak abdestte yıkanması ve meshedilmesi farz olan âzaları sıralamakta, ardından gusül ve teyemmümün farzlarını açıklamaktadır. Sonrasında abdestin sünnetlerini sayarak, farzlarla sünnetleri birbirinden ayırmaktadır.⁴² Devamında da abdesti gerektiren halleri sayarak⁴³ “tahâret” kitabında farzlar-sünnetler-abdest/guslü gerektiren haller şeklinde bir sistematik oluşturmuş ve bu anlatım tarzı Kudûrî ve sonrasında yazılan bütün muhtasarlar tarafından benimsenerek geliştirilmiştir.

“Kitâbü's-salât”ta mekruh vakitler, namazın kılınışı, namazın mekruhları, namazda kıraat ve miktarı, seferde, binek üzerinde, gemide namaz, cuma, bayram ve korku namazları, hastanın namazı, nâfile namazlar, vitir namazı, sehiv

40 Kirmânî, *et-Tecrid*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1780, vr. 0^b.

41 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 93, vr. 22^b-31^b. Kerhî'nin teyemmüm ve mestler üzerine mesh gibi bazı önemli konulara *el-Muhtasar*'da yer vermemesi, Kudûrî'nin şerhin başında dediği gibi, eseri çok kısa bir muhtasar olsun diye telif etmeye başlamasıyla alâkalı olabilir.

42 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 93, vr. 2^a, 3^b, 4^a.

43 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 93, vr. 5^b.

secdesi, namazda abdestin bozulması gibi konular ele alınmıştır.⁴⁴ Cenazeye ilgili hükümler diğer muhtasarların aksine “kitâbü’s-salat”ın içinde değil de ondan sonra “kitâbü’l-cenâiz” başlığı altında ayrı olarak zikredilmektedir.⁴⁵

Zekât kitabının başında kelimenin lugavî ve ıstilahî anlamı verildikten sonra “altın gümüş, ticaret malları ve hayvanların zekâtı, bunların verileceği yerler, alacakların zekâtı, zekât malının helâkı, çocuklara ve akıl hastalarına ait malların zekâtı, oşür, maden ve hazinelerin zekâtı, fitır sadakası” gibi konulara yer verilmektedir.⁴⁶ Zekât konuları *el-Asl*’da “hayvanların zekâtı” ile başlarken⁴⁷ Kerhî bu tertibi değiştirip “altın ve gümüşün zekâtı” ile konuya başlamıştır, fakat bu konuda kendisini sadece *Tuhfetü’l-fukahâ* sahibi Semerkandî takip etmiş,⁴⁸ Kudûrî⁴⁹ ve diğer muhtasar sahipleri *el-Asl*’da olduğu gibi zekât konularına hayvanların zekâtıyla başlamayı tercih etmişlerdir. Kerhî fitır sadakası hükümlerini *el-Asl*’da olduğu gibi oruç kitabında değil⁵⁰ Tahâvî gibi zekât kitabında⁵¹ zikretmiş, Kudûrî’nin de aynı tercihi devam ettirmesi sonucunda klasik dönemin muhtasarlarında “fitır sadakası babı” zekât kitabında yer almıştır.⁵²

“Oruç” kitabı da kelimenin lugavî ve ıstilahî anlamıyla başlar. Sonrasında “orucun vakti, oruç tutma şartları, niyet, orucu bozan şeyler, oruç bozmayı veya tutmamayı meşru kılan özürler, orucun mekruhları, oruç tutmanın mekruh olduğu vakitler, kefâreti gerektiren durumlar, ramazan hilâlinin görünmesi” ve en son “itikât” konularına yer verilir.⁵³

“Menâsik/hac” kitabı da kelimenin lugavî ve ıstilahî tanımıyla başlar. Ardından “haccın kime farz olduğu, ihrama girilen mikat sınırları, haccın yapılışı, haccın kaçırılması, hac çeşitleri, hacdan alıkonulma (ihzar), ihram yasakları, başkası adına hac, hacda kesilen kurban (hedy)” konuları tertipli bir şekilde incelenmiş,⁵⁴ Kudûrî ve diğer muhtasarlar da hac konularını hemen bu tertip üzere anlatmışlardır.⁵⁵

44 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari’l-Kerhî*, nr. 93, vr. 22^b-31^b.

45 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari’l-Kerhî*, nr. 563, vr. 49^b-54^b.

46 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari’l-Kerhî*, nr. 563, vr. 55^a-67^a.

47 Şeybânî, *el-Asl*, II, 54 vd.

48 Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ*, I, 264 vd.

49 Kudûrî, *el-Muhtasar*, s. 67 vd.

50 Şeybânî, *el-Asl*, II, 173.

51 Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 51-52.

52 Kudûrî, *el-Muhtasar*, s. 82-83.

53 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari’l-Kerhî*, nr. 563, vr. 67^a-75^b.

54 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari’l-Kerhî*, nr. 563, vr. 75^b-96^b.

55 Örnek olarak bk. Kudûrî, *el-Muhtasar*, s. 90-113.

Kerhî'nin ibadetlerle ilgili konuların tertibine dair yukarıda kısaca izah edilen bab sistematîği Kudûrî ve onun vasıtasıyla diğer muhtasar sahipleri tarafından da benimsenerek ibadet konuları Hanefî muhtasarlarında genel olarak bu tertip üzerine işlenmiştir.

2.2. Muâmelâtla İlgili Babların Tertibi

Muâmelât konularının başında genellikle tarif, taksim ve şartlara yer verilerek konuya genel bir giriş yapılmakta, ardından da bahsedilen muâmelât akdinden doğan karşılıklı haklar ve yükümlülükler konu bütünlüğü içinde sıralanmaktadır.⁵⁶ *el-Muhtasar*'ın örnek incelemeye tâbi tutulan "icâre/kiralama" kitabında yer alan mesâilin genel olarak şöyle bir sistematik içerisinde sunulduğu görülmektedir:

Delil: Aşağıda geleceği üzere bölüme ilgili âyet ve hadislerle başlanıp konuya dair verilecek bazı genel hükümlerin âyet ve hadislerden temellendirilmesi yapılır.⁵⁷

Tarif: Konunun fikhî ahkâmına geçilmeden önce merkez kavramın tarifi yapıp bir fıkıh terimi olarak ne anlama geldiği açıklanır.⁵⁸

Taksim: Delil ve tanımdan sonra ele alınan konunun türleri açıklanır ve bu açıklama ile tarifin bütün türleri içeren "efradını câmi" olduğu da zımnen ifade edilmiş olur.⁵⁹

Şartlar: Metinde ele alınan akdin bütün türlerinde geçerli olan temel şartlar belirtilir.⁶⁰

Hüküm: Genel şartların zikredilmesinden sonra konunun ana gövdesini oluşturan mesâile geçilir. Bu mesâil, yapılan akdin neticesinde doğan ve literatürde "akdin ahkâmı"⁶¹ başlığı altında toplanan karşılıklı haklar ve yükümlülüklerdir.⁶²

56 İcâre örneği için bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 12-37 vd.

57 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 4-6.

58 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 8.

59 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 8-9.

60 Meselâ Kerhî "icâre" bahsinde bir zâbit zikrederek, icâre türlerinin hepsinde akde konu olan müstecerin, ücretin, akit süre üzerinden yapıldıysa sürenin, mesafe üzerinden yapıldıysa mesafenin ve iş üzerine yapıldıysa işin muhakkak belli olması gerektiğini akdin (sıhhat) şartı olarak ortaya koymaktadır (Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 8).

61 Meselâ fıkıh mesâilini belli bir sistematik içinde aktarmaya en fazla özen gösteren Hanefî fakihî olarak bilinen Kâsânî (ö. 587/1191) her bölümün başında olduğu gibi "icâre" bölümünün başında da ele alınacak konular arasında "akdin ahkâmı"nı da zikreder (Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 174).

62 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 12 vd.

Taraflar arasındaki ihtilâflar: Akdin hükümlerinden sonra taraflar arasında vukuu muhtemel ihtilâflar ele alınarak bu ihtilâfların nasıl giderileceği üzerinde durulmaktadır.⁶³

Akdin fesadı: Akdin gerekli şartlar muvacehesinde kurulmaması ve bu sebeple fâsit olması durumu ve durumun kendine has hükümleri konu edilmektedir.⁶⁴

Akdin sona erdirilmesi veya ermesi/fesih ve infisah: Akdi sona erdiren veya erdirmeyi meşru kılan durumlardan bahsedilmektedir.⁶⁵

Netice olarak Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında muâmelât konuları söz konusu olduğunda yukarıda geçtiği üzere başta meşruiyet delili olmak üzere sırayla "tarif, taksim, şartlar, hükümler, ihtilâflar, akdin fesadı ve nihayet akdin sona ermesi veya erdirilmesi" şeklinde belli bir sistematığın var olduğu söylenebilir.⁶⁶ Onun konuların sunumuyla alâkalı yukarıda kısaca ifade edilen bu üslûbu delil zikretme kısmı hariç Kudûrî tarafından da benimsenerek klasik dönem muhtasar üslubunun oluşmasını sağlamıştır.⁶⁷

63 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 124 vd.

64 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 157 vd.

65 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 249 vd.

66 Fıkıh mesâilinin bu sistematik üzere işlenmesi daha sonraları Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı esas alınarak hazırlanan *Tuhfetü'l-fukahâ*' ve onun bir şerhi mahiyetinde olan *Bedâiu's-sanâi*'de geliştirilerek mesâilin sunumu daha da sistematikleştiği gibi fıkıh dili de çok daha zengin ve detaylı bir hale gelmiştir. Meselâ muâmelât konularında öncelikle akdin rüknü, sonra bu rüknün in'ikad, nefâz, sıhhat ve lüzum şartlarının ele alınması şeklinde bir metot geliştirilmiş, bu şartların bulunup bulunmamasına göre akitler mün'akit-bâtıl, nâfiz-mevkuf, sahih-fâsit, lâzım ve gayrılâzım diye isimlendirilmiştir (bk. Kâsânî, *Bedâi*', V, 233 vd.). Bu sistematik anlatım tarzının oluşmasında Kerhî'den hemen sonra yaşamış olan Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed ed-Debûsî'nin de (ö. 430/1039) katkıları olmuştur. Debûsî *el-Esrâr* isimli çalışmasıyla Hanefî fıkıh literatürüne yeni kavramlar ve daha soyut taksim türleri kazandırmıştır. Meselâ *Tuhfetü'l-fukahâ*' ve *Bedâiu's-sanâi*'de görülen alışverişin dörderli iki farklı türe ayrımı asıl olarak *el-Esrâr*'da yer almaktadır (Krş. Özer, "Debbusi'nin 'el-Esrar fi'l-Usul ve'l-Furu'" Adli Eserinin Tahkik ve Tahlili", s. 736; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, II, 7; Kâsânî, *Bedâi*', V, 134-35).

67 "İcâre" bölümü üzerinden Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı ile klasik dönemin meşhur muhtasarları (*Muhtasarü'l-Kudûrî*, *Tuhfetü'l-fukahâ*, *el-Hidâye*, *el-Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-dekâik*, *Gurerü'l-ahkâm*, *Mülteka'l-ebhur* ve *Tenvirü'l-ebâr*) arasında yapılan karşılaştırmanın bir tablosu için bk. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ı", s. 108-11.

C) Eserin Muhteva/Mesâil Açısından Tahlili

1. Fikhî Mesâilin Naklî Delillerine Yer Verilmesi

Muhtasarların yazılış gayeleri belli bir mezhebin görüşlerini en veciz şekilde ortaya koymak olduğundan Hanefî mezhebi muhtasarlarında genellikle delile yer verilmez. Özellikle klasik dönemin neredeyse şerhsiz anlaşıl-mayacak kadar lafızdan tasarruf eden muhtasarlarının temel özelliklerinden biri budur.⁶⁸ Fakat Hanefî mezhebi teşekkül dönemi muhtasarları söz konusu olduğunda bu muhtasarların hem delil hem de mezhep içi ihtilâfları zikretme hususunda klasik dönem muhtasarlarından daha farklı oldukları görülmektedir. Kerhî *el-Muhtasar*'ında, "bu konudaki asıl" (el-aslü fi hâzâ) deyip âyet, hadis veya âsârdan delil zikrederek konuya girmeye özen gösterir.⁶⁹ Kerhî'nin zikretmiş olduğu bu deliller genellikle o bölüm boyunca Hanefî mezhebi adına ortaya koyacağı mesâilin esâsâtını teşkil eden naslardan oluşmaktadır.

Kerhî'nin bu konuda Şeybânî'yi takip ettiği açıktır. Zira hem Şeybânî'nin *el-Asl*'inde hem de onun muhtasarı Hâkim Şehîd'in *el-Kâfî*'sinde genellikle konu başlarında ilgili âyet ve hadislere yer verilmektedir. Kudûrî ve sonrasında yazılan klasik dönem muhtasarlarında ise konuyla ilgili âyet ve hadislere neredeyse hiç yer verilmeyerek bu önemli bölüm ihmal edilmiştir. Hemen her konuda olduğu gibi bu konuda da Kudûrî'nin tavrının belirleyici olduğu; onun *el-Muhtasar*'ına aldığı konuların klasik dönem muhtasarlarında devam ettirildiği, almadığı konuların da ihmal edildiği görülmektedir. Bunun en belirgin örneklerinden biri konu başında zikredilen âyet ve hadislerdir.

1.1. Âyetler

Fıkıhta ele alınan mesâilin çoğu hadis, âsâr ve kıyas gibi delillere dayalı olup hakkında Kur'an'da sarîh delil bulunan konular çok sınırlıdır. Bu sınırlı sayıda âyetin herkes tarafından bilindiği farzedilerek Hanefî fıkıh muhtasarlarında bu âyetlere pek yer verilmez. Kerhî diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da farklı bir metot izleyip ilgili âyetleri zikretmeye özen göstermiştir. Meselâ ibadet bahislerinde "abdest, teyemmüm, namazın belli vakitle-re tahsisi, cuma namazı, yağmur duası, tilâvet secdesi, cenazenin defni, zekât, zekâtın kimlere verileceği, öşür, oruç, itikâf ve hac" konularına, "Bu konuda şu âyet asıldır" diyerek başlar. Onun bu tavrından konuyu, herkes tarafından

68 Fıkıh muhtasarları ve özellikleriyle ilgili bk. Kaya, "el-Muhtasar", s. 61.

69 Kerhî birçok konuya bu şekilde başlar (örnek olarak bk. Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 19^a, 55^a, 57^a, 57^b, 63^a, 74^a).

mutlak delil olarak kabul edilen Kur'an âyetleriyle temellendirmeyi kendisine bir prensip edindiği kanaatine varılabilir.⁷⁰

1.2. Hadisler ve Âsâr

Kerhî yukarıda geçtiği üzere *el-Muhtasar*'ında *el-Asl*'da olduğu gibi -genellikle bölüm başlarında- konuyla ilgili hadisler ve âsâra yer vermektedir. Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) onun eserlerinin bu özelliğine dikkat çekerek *el-Câmiu's-sagîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Muhtasar*'ında senetleriyle birlikte hadis ve âsâr zikrettiğini nakleder.⁷¹ Talebelerinden Cessâs da (ö. 370/981) ondan senetli hadis rivayetinde bulunur.⁷² Fakat elimizdeki Kudûrî şerhinde bu rivayetler genellikle senetsizdir.⁷³ Kâsım b. Kutluboğa'nın ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda senet hazfının şârih Kudûrî'ye ait bir tasarruf olma ihtimali yüksektir. Nitekim Kudûrî'nin "sarf" bahsinin başında *el-Muhtasar*'da geçen bir hadisi naklederken "Kerhî bu hadisin isnadını da zikretti" demesine rağmen isnadı vermemesi,⁷⁴ ayrıca diğer bazı eserlerde Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ından yapılan hadis nakillerinde isnatların zikredilmesi⁷⁵ senet hazfının Kudûrî tarafından yapılmış olduğunu göstermektedir. Kerhî'nin *el-Muhtasar*'da yer verdiği bazı rivayetleri Şeybânî'nin eserlerinden almış olma ihtimali de vardır. Meselâ Kudûrî, Kerhî'nin rivayet ettiği bir hadis için, "Bu Muhammed'in zikrettiği uzun bir haberdir.⁷⁶ Fakat Ebü'l-Hasan (Kerhî) bunu kısaltıp sadece konuyla ilgili bölümünü zikretmiştir" demektedir.⁷⁷ Bu ifadeden Kerhî'nin hadisi *el-Asl*'dan kısaltarak aldığı sonucu çıkarı-

70 Örnek olarak bk. Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 1^a, 12^b, 17^a, 33^a, 37^b, 48^a, 55^a, 59^a, 63^a, 67^b, 74^a, 75^b.

71 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 201.

72 Örnek olarak bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 17; III, 67, 346; a.mlf., *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, I, 203, 594, 602-3, 712; II, 269-70.

73 Örnek olarak bk. Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 50^a, 57^a, 57^b, 61^b.

74 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 682-83; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 259^a.

75 Bu rivayetlerden biri için bk. Mutarrizî, *el-Muğrib*, I, 135. Kerhî'nin talebesi Ebû Abdullah el-Basrî'den ders almış olan Zeydî fakih Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin *Şerhu't-Tecrid* isimli eserinde Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında yer alan bu rivayetlerden bir kısmını senetleriyle nakletmiş ve diğer bir kısmı için de Kerhî'nin bunları senediyle rivayet ettiğini söylemiştir (Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-Tecrid*, I, 448, 521; II, 353).

76 Şeybânî, *el-Asl*, III, 426. Şeybânî *el-Asl*'ın birçok kitabının başında o kitapta işleyeceği konulara delil olan rivayetlere yer vermektedir. Meselâ "icâre" kitabının başında merfû, mevkuf ve maktu' yirmiden fazla rivayet bulunmaktadır (Bk. *el-Asl*, III, 426-433).

77 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 4-5; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 223^a.

labileceği gibi aynı hadisi kendi senediyle bu şekilde rivayet etmiş olması da muhtemeldir.

Bölüm başlarında aktardığı hadislerden anlaşıldığı üzere Kerhî, bir taraftan konunun en temel özelliklerine temas eden rivayetleri tercih ederken, diğer taraftan mezhep imamlarının kitaplarında mürsel olarak rivayet edilen bazı hadisleri müsnet olarak rivayet etmeye özen göstermektedir.⁷⁸ Bunda, özellikle Irak'ta ehl-i hadis anlayışına sahip fıkıh çevrelerinin artan etkisinin önemli rol oynadığı söylenebilir.⁷⁹

2. Kavramlar

2.1. Kavramların Tanımı

Kerhî, her yeni bölüme genellikle konunun temel kavramını tanımlayarak başlamaktadır. Müteahhirin döneminde telif edilen geniş hacimli fıkıh kitaplarında âdet haline gelen konu başında öncelikle kavramların lugavî ve ıstilahî anlamlarının verilmesinin Hanefî mezhebi fıkıh literatürü tarihinde en erken örnekleri Kerhî'nin bu eserinde yer almakla birlikte bazı ıstilahî tanımların daha önce Şeybânî'nin kitaplarında bulunduğu görülmektedir. Meselâ “ecîr-i müşterek” ve “ecîr-ür-recül vahdeh” (ecîr-i hâs) kavramları bizzat *el-Asl*'da⁸⁰ mezhep imamları tarafından tarif edilmiş ve daha sonra birbirine yakın ifadelerle Tahâvî ve Kerhî'nin muhtasarlarında yer almıştır.⁸¹

Kerhî tanımını yaptığı fikhî kavramlardan bir kısmının hem lugavî hem de ıstilahî anlamını verirken, diğer bir kısmının sadece ıstilahî anlamını vermekle yetinmiştir. Meselâ *el-Muhtasar*'ın zekât bahsinin başında, önce kelimenin lugavî anlamını verip ıstilahî anlamıyla alâkasını kurmakta, ardından kelimenin fıkhîta kazandığı ıstilahî anlamı izah etmektedir.⁸² Oruç ve hac konularına da kelimenin lugavî ve ıstilahî mânasını vererek başlamıştır.⁸³ Kerhî, muâmelât konularının model akdi olarak kabul edilen alışveriş akdinin temel kavramları mebî' ve semenin de tarifini vermiştir: Mebî' (satılan mal) “akitle taayyün eden”, semeni (ücret) de “akitle taayyün etmeyen” şeklinde

78 Örnek olarak bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 4-6; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 223^a.

79 Ehl-i hadis fıkıh anlayışının Hanefî mezhebi içindeki çalışmalara etkisi hakkında bk. Kaya, “Mezheblerin Teşekkülü” s. 142-51.

80 Şeybânî, *el-Asl*, III, 429-30.

81 Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 130; Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 53, 68; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 225^a, 225^b.

82 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 54^b.

83 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 67^a, 75^b.

tarif etmektedir.⁸⁴ Kerhî diğer önemli bir muâmelât türü “icâre”yi (kiralama) de “âyanın menfaati üzerine yapılmış bir akit” olarak tanımlar.⁸⁵ Bu tanım müteahhirin Hanefî fukahası tarafından benimsenip “efradını câmî” ve ağyârı mâni” olacak şekilde geliştirilmiştir. Kerhî'nin fikhî kavramlara tanım getirmeye çalışması o dönemde yazılmış diğer iki muhtasar, Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Hâkim Şehîd'in *el-Kâfî*'sinde pek görülmeyen bir özelliktir.⁸⁶

Kavramlara tanım getirme noktasında Kudûrî yer yer Kerhî'yi takip etmiştir. Meselâ Kudûrî yukarıda geçen tanımlardan “icâre, ecîr-i hâs, ecîr-i müşterek”in tanımına yer verirken⁸⁷ diğerlerini zikretmemiştir. Bundan, Kudûrî'nin sadece önemli olduğunu düşündüğü tanımlara yer verdiği anlaşılmaktadır.

2.2. Kavramların Geliştirilmesi

Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında bazı kavramların *el-Asl*'da yer alan isminden farklı olarak zikredildiği de görülmektedir. Meselâ *el-Asl*'da “ecîr” (işçi türleri); “ecîr-i müşterek” (herkese çalışan) ve “ecîrür-recül vahde” (tek kişiye çalışan) şeklinde geçmektedir.⁸⁸ İşçiler hakkındaki bu taksimin Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında “ecîr-i müşterek” ve “ecîr-i hâs” şeklinde geçip, “ecîrür-recül vahde” terimi yerine, onunla aynı mânaya gelen; fakat daha teknik ve mâna açısından “ecîr-i müşterek” lafzının tam karşıtı olan “ecîr-i hâs” teriminin tercih edildiği görülmektedir.⁸⁹ Kerhî'nin bu konuda Tahâvî'den faydalanmış olması da muhtemeldir. Zira Tahâvî *el-Muhtasar*'ında ecîr-i hâs terimini kullanmakta ve tıpkı *el-Asl*'da olduğu gibi tarifini de yapmaktadır.⁹⁰ Bununla birlikte Kerhî ve Tahâvî'nin yeni terimler oluşturma konusunda daha önceki kuşakların faaliyetlerinden faydalanmış olmaları da mümkündür.

2.3. Yeni Kavramlar Üretilmesi

Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında sonraki dönem muhtasarlarında farklı isimle anılan kavramlar da bulunmaktadır. Meselâ sonraları “farz-ı kifâye” şeklinde

84 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 103^a.

85 Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 8; nr. 563, vr. 223^a.

86 Meselâ icârenin bu tarifi her iki muhtasarın ilgili bölümlerinde yer almamaktadır (bk. Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 128-32; Hâkim Şehîd, *el-Kâfî*, nr. 923, vr. 229^a-51^b).

87 Bk. Kudûrî, *el-Muhtasar*, s. 152, 154, 155.

88 Şeybânî, *el-Asl*, III, 561.

89 Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 68; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 225^b.

90 Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 129-30.

terimleşecek olan, “bazı müslümanların yapmasıyla diğerlerinden sorumluluğun düştüğü; fakat topluca terkinin câiz olmadığı yükümlülükler” için Kerhî “vâcib fi'l-cümle”⁹¹ ve “vâcib mücmel”⁹² ifadesini kullanmakta ve yukarıda tercümesini verdiğimiz tarifi yapmaktadır. Bu ifadeden Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı yazdığı dönemde, Hanefîler'in farz ile vâcib ayırımının kavramsal varlığının henüz lafzî varlığa dönüşmediği; fakat her iki hüküm arasındaki farkı göstermek ihtiyacına binaen yeni kavramlar üretme yoluna gidildiği anlaşılmaktadır.⁹³

3. İşlenen Konunun Kısımlara Ayrılıp Türlerinin Belirlenmesi

Kerhî bölüm başlarında konunun temel kavramını açıkladıktan sonra gerekiyorsa konuyu kısımlara ayırmakta ve mesâili bu kısımlara göre ele almaktadır. Böylece bu kavramın altında hangi türlerin yer aldığı, bu türlerin kendisine has ne tür şartları ve ahkâmı bulunduğunu anlama ve kavrama noktasında çok daha etkili bir üslûp kullanmaktadır.

Kerhî'nin bu özelliğine talebesi Cessâs da dikkat çekmiştir. Cessâs Tahâvî'nin, “Yeminler üç kısımdır; kefâreti gerektiren, gerektirmeyen ve affı umulan” şeklindeki ifadesiyle yeminlerin hükmü üzerinden yaptığı taksimi şerh ederken hocası Kerhî'nin bunu, “Yeminler iki kısımdır. Geçmişe ve geleceğe yönelik olanlar. Geçmişe yönelik olanlar da iki kısımdır: kasıtsız yanlış yere yapılan (lağv) ve kasıtlı yalan yere yapılan (gâmûs) yeminlerdir. Kefâret sadece geleceğe yönelik yapıldığı tutulmayan yeminlerdedir. Yemîn-i lağvda ne kefâret ne de günah vardır. Yemîn-i gâmûsta kefâret olmasa da günah vardır” şeklinde açıkladığını söyleyerek hocasının konuyu hükme göre değil de meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayan hükmün illetine göre bir taksime tâbi tuttuğunu ifade etmek ister gibidir.⁹⁴

Kerhî'nin konuyu bu şekilde hükme medar olan illete göre taksim etmesinin bir diğer güzel örneği icâre bahsinde yer almaktadır. Kerhî “icâre”yi “âyanın menfaati üzerine yapılmış bir akit” şeklinde tarif ettikten sonra kiralamada “bir şeyden faydalanma” veya “birinden bir işi yapmasını isteme” şeklinde iki türlü menfaat kullanımının söz konusu olduğunu söyleyerek bu

91 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 51^b.

92 Güney, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, Arapça edisyon bölümü, s. 6.

93 Mu'tezilî usulcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), Kerhî'nin talebesi Ebû Abdullah el-Basrî'den (ö. 369/980) nakille Bağdat ehlinin farz ile vâcib arasında ayırım yaptıklarını farzı, “vücûbiyeti kesin yolla sabit vâcib” olarak, farz anlamına gelmeyen vâcibi de, “vücûbiyeti zan ve emâre yoluyla sabit olan” şeklinde tarif ettiklerini aktarmaktadır (Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 369).

94 Bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, VII, 373.

akdi temelde ikiye ayırır. Kudûrî şerhinde Kerhî'nin yaptığı bu taksimin doğru olduğunu söyleyip kiralama akitlerinin bu iki tür üzerinden yapıldığını vurgular.⁹⁵ Kezâ şirket kitabının başında şirketlerin üç kısma ayrıldığını ve bu üç kısım şirketin her birinin de ayrıca iki ayrı çeşidinin söz konusu olduğunu söyleyen Kerhî, daha bahsin başında şirketleri üç ana gruba ayırmakta ve ardından her bir kısmın kendine has şartlarını ve mesâilini zikretmektedir.⁹⁶ Kerhî'nin konuyu kısımlara ayırıp anlatmasına diğer bir örnek olarak madenlerin zekâtıyla ilgili yaptığı taksim gösterilebilir. O, topraktan çıkan madenleri, a. eriyen, b. akıcı ve c. ne eriyen ne de akıcı şeklinde üç gruba ayırır⁹⁷ hepsinin hükümlerini ayrı ayrı zikretmiş ve böylece mesâilin daha kolay anlaşılmasını sağlayan başarılı bir anlatım tarzı geliştirmiştir.

Kudûrî'nin, ele alınan konuyu kısımlara ayırıp türlerini belirlemede Kerhî'yi takip etmediği görülmektedir. Zira Kudûrî *el-Muhtasar*'ında yukarıda örnek olarak verilen madenlerin zekâtına hiç değinmezken, icâre bahsinde baştan herhangi bir taksime gitmemiş, şirket bahsinde konuyu taksime tâbi tutsa da burada Kerhî'den farklı bir metot takip etmiştir.⁹⁸

4. Küllî Kaideler

Kerhî'nin biraz da kelâmcı kişiliğinden kaynaklanan önemli yönlerinden bir diğeri konu hakkında zikredeceği mesâili kuşatan asıl/zâbıt⁹⁹ zikretmesidir. Kendisinin imamlardan aktarılan mesâilin esasını oluşturan kaideleri (asılları) tespit edenlerin önde gelenlerinden biri olarak tebâruz ettiği¹⁰⁰ ve mezhebin sistemleştirilmesinde önemli katkıları olduğu¹⁰¹ bilinmektedir. Kerhî, mezhep mesâilinin ortak noktalarını keşfetme noktasında gösterdiği

95 Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 8-10; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 223^a.

96 Bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 304; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 230^b. Kudûrî kendi muhtasarında bu taksimi biraz daha geliştirerek farklı bir şekilde vermiştir (bk. *el-Muhtasar*, s. 79).

97 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 65^a.

98 Bk. Kudûrî, *el-Muhtasar*, s. 167.

99 “Zâbıt kelimesi yer yer kaide ile aynı anlamda kullanılmakla birlikte fakihlerin çoğunluğu kaideyi daha geniş, zâbıtı ise daha dar kapsamlı olarak görür ve aralarında fark bulunduğuna işaret ederler. Buna göre kaide muhtelif konulara dair meseleleri, zâbıt ise yalnız bir konuya dair meseleleri kuşatır. Meselâ “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir” kaidesi (*Mecelle*, md. 2) “bey, hibe, havale, kefâlet” gibi fıkıh bütün konularına uygulanabilme imkânı taşırken, “İcârede ma'küdün aleyh menfaattir” cümlesi bir zâbıt olup sadece icâre bahsine mahsustur” (Baktır, “Kaide”, s. 205). Burada zâbıt terimiyle kastedilen de kelimenin bu dar anlamıdır.

100 Kaya, “Mezheblerin Teşekkülü”, s. 218, 230-35.

101 Apaydın, “Kerhî”, s. 285.

bu çabasıyla birçok meseleyi tek bir asıl altında toplayarak hem o mesâilin kolayca anlaşılıp akılda tutulmasına hem de sistematik fıkıh anlayışının gelişimine katkıda bulunmuştur.

el-Muhtasar'da zikredilen zâbit/asıllar genellikle "küllü...",¹⁰² "el-aslü fî",¹⁰³ "el-aslü'l-lezi",¹⁰⁴ "hâze'l-bâbü mebniyyün alâ aslınâ",¹⁰⁵ "aslü hâze'l-bâb",¹⁰⁶ "cümletü mâ"¹⁰⁷ veya "ve cümletü hâze'l-bâb"¹⁰⁸ gibi ifadelerle başlayan cümleler içinde verilmektedir. Hemen her konuya dair asıllar zikretmeye özen gösteren Kerhî bu yönüyle de diğer muhtasarlarda pek rastlanamayacak farklı bir telif üslûbuna sahip olduğunu göstermiştir.

Kudûrî'nin bu konuda Kerhî'den faydalandığı zaman zaman onun zikrettiği bu küllî kaidelere yer verdiği görülmektedir.¹⁰⁹

5. Mezhep İmamlarının Görüşleri

Kerhî mezhep imamlarının görüşlerini aktarma konusunda Şeybânî'nin kitaplarında takip ettiğine benzer bir prensibi benimsemiştir. Şeybânî *el-Asl*'ın başında, "kitapta Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve kendi görüşlerini belirttiğini, ihtilâf zikretmediği yerde o görüşün üçüne ait olduğunu" söylemiştir.¹¹⁰ Kerhî'nin de *el-Muhtasar*'ında bu üç imamın görüşlerini vermeye çalıştığı, ihtilâf olmayan yerlerde tıpkı *el-Asl*'daki gibi isim vermeden veya "inde ashâbinâ",¹¹¹ "kâle ashâbünâ cemîan",¹¹² "fî kavlihim cemîan"¹¹³ türü ifadelerle meseleyi sunduğu görülür. Meselede ihtilâf olduğunda ise

102 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 8^a, 10^a, 12^a, 43^b, 71^a, 120^a, 123^b.

103 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 58^b.

104 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 61^b.

105 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 56^b.

106 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 11^a.

107 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 106^a, 107^a.

108 Âdil b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 112; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 71^a. Yazma nüshada bu ifadelerin yer aldığı kısımlarda bazan sadece "kâleş-şeyh" bazan da "kâleş-şeyh Ebû'l-Hasan" denilmektedir. "Kâleş-şeyh" ifadelerinin *el-Muhtasar*'ın şârihi Kudûrî'ye ait olma ihtimalinden dolayı diğer fıkıh kitaplarından yapılan tarama sonucunda kitapta bu ifadeyle gelen açıklamaların büyük oranla Kerhî'ye nispet edildiği görülmüş ve bu sebeple "kâleş-şeyh" ifadesiyle gelen açıklamalar Kerhî'ye ait kabul edilmiştir.

109 "İcâre" bahsindeki küllî kaidelere örnek olarak bk. Kudûrî, *el-Muhtasar*, s. 152, 153, 157, 158.

110 Şeybânî, *el-Asl*, I, 5.

111 Abdülmühsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 92.

112 Abdülmühsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 239.

113 Abdülmühsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 981.

genellikle yine *el-Asl*'da olduğu gibi önce varsa Ebû Hanîfe'nin sonra da Ebû Yûsuf'un ve Şeybânî'nin görüşlerini verir.¹¹⁴ Bazan da Ebû Hanîfe'nin diğer iki öğrencisi Züfer (ö. 158/775) ve Hasan b. Ziyâd'ın (ö. 204/819) görüşlerine, hatta nâdiren de olsa mezhep dışına çıkarak Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738) gibi Ebû Hanîfe'nin hocaları silsilesinden¹¹⁵ veya İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765)¹¹⁶ gibi diğer Kûfe fukahasından meşhur simaların görüşlerine yer verebilmektedir. Kerhî'nin diğer fakihlerden getirdiği görüşleri, daha ziyade Ebû Hanîfe'nin tek kaldığı yerlerde onun görüşünü güçlendirmek için zikrettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷

Teşekkül dönemi muhtasarlarında yer alan bu özellik Kudûrî ile birlikte terkedilmeye başlamıştır. Kudûrî ihtilâflı konularda mezhep imamlarının hepsinin görüşlerini her zaman vermeyip bazan sadece tercih edilen görüşü zikretmekle yetinmiştir. Kudûrî sonrasında yazılan *el-Muhtâr*, *el-Vikâye*, *en-Nukâye* ve *Kenzü'd-dekâik* gibi klasik dönem muhtasarlarında ise genellikle Ebu Hanîfe'nin görüşü tercih edilip onunla yetinilmiş yahut *el-Muhtâr* veya *Kenzü'd-dekâik*'te olduğu gibi diğer imamların ihtilâfına sadece rumuzla işaret edilmiştir.¹¹⁸

6. Zâhirî'r-rivâye ve Gayru zâhirî'r-rivâye Mesâilî

Hanefî mezhebinde ilk muhtasarların ortaya çıktığı IV. (X.) asrın ilk yarısına kadar geçen yaklaşık iki asırlık sürede mezhep mesâilinin öğrenilmesi imamlardan aktarılan *Usûl* ve *Câmiayn* (zâhirî'r-rivâye), *Emâlî* ve *Nevâdir* (gayru zâhirî'r-rivâye) rivayetlerinin ayrı metinler içinde bir önceki nesilden tevarüs edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. IV. (X.) asrın ilk yarısında ortaya çıkan teşekkül dönemi muhtasarlarında bu rivayetler bir kompozisyon içerisinde fakat birbirine karıştırılmadan ele alınmaya başlamıştır. Her ne kadar bugün elimizde mevcut olan *el-Asl*'ın bazı bölümlerinin sonunda o bölümle ilgili nevâdir mesâiline yer verilse de,¹¹⁹ bu muhtasarlarda olduğu gibi her

114 Örnek olarak bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 53, 100, 158, 169.

115 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu muhtasari'l-Kerhî", s. 53.

116 Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu muhtasari'l-Kerhî", s. 773.

117 Bu yerlere örnek olarak bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 53, 158; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, nr. 563, vr. 114^b; Güney, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 76.

118 Klasik dönem metinlerinde Ebû Hanîfe'nin görüşüyle yetinilmesiyle alâkalı olarak bk. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ı", s. 12, 15-16, 18, 20, 29-31.

119 Meselâ *el-Asl*'ın Mehmet Boynukalın tarafından yapılan neşrinde, "kitâbü's-savm"ın sonunda Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Hasan b. Ziyâd'ın (ö. 204/819) *Mücerred*'inden bazı bölümler ve "nevâdirü's-savm" adı altında *el-Asl*'ın râvilerinden Ebû Süleyman

iki rivayet türünün (zâhirür-rivâye ve gayru zâhiri'r-rivâye) bölüm içerisinde ele alınarak değerlendirildiği bir kompozisyon türü ilk muhtasarların çıktığı döneme kadar söz konusu değildir. Bu durum, muhtasarlari ayrıcalıklı kılan yönlerden bir diğeridir. Böylece ilk defa mezhep imamlarına ait bütün mesâil topluca bir değerlendirmeye tâbi tutularak tek bir metin içinde ele alınmıştır.¹²⁰ İfade edildiği üzere Kerhî *el-Muhtasar*'ında sadece imamların görüşlerini aktaran bir râvi konumunda değildir. Aksine ele almış olduğu konu hakkında imamların son veya rivayet açısından en doğru görüşlerini tespit etmeye çalışmaktadır.¹²¹ Ayrıca "zâhirür-rivâye"de (*Usûl ve Câmiayn*) yer almayıp "gayru zâhiri'r-rivâye"de (*Emâlî ve Nevâdir*) geçen¹²² veya imamların görüşlerine kıyas/tahricle zikredilmiş¹²³ mesâile de yer vererek konunun eksik taraflarını tamamlama gayreti içindedir. Kerhî, bu yaptığı ile ele aldığı konuyu mezhep içinde geldiği son haliyle tek bir kompozisyon içinde sunmaya çalışan bir müellif görüntüsü vermektedir.

Mezhep imamlarından "zâhirür-rivâye" dışında aktarılan görüşlerin kaynaklarının muhtasarlarda açıkça ifade edilmesi teşekkül dönemi muhtasarlara has olup klasik dönemi muhtasarlarda bu tutum terkedilerek zâhirür-rivâye dışından gelen rivayetlerin kaynağını zikretmeye ihtiyaç duyulmamış, böylece her iki rivayet türü aynı metinde birbirinden ayrılmadan nakledilmeye başlamıştır. Diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da öncülük eden kişi Kudûrî olmuştur. O kendisinden önce yazılan teşekkül dönemi muhtasarlarının aksine kendi *el-Muhtasar*'ında zikrettiği rivayetleri herhangi bir sınıflamaya tâbi tutmamış ve böylece klasik dönem muhtasarlarda yer alan görüşler, hangisinin "zâhirür-rivâye" hangisinin "gayru zâhiri'r-rivâye" olduğuna veya hangisinin bizzat mezhep imamlarının görüşleri olduğuna ve hangisinin de onların görüşlerine kıyasla tahric edildiğine bakılmaksızın zikredilmeye başlamıştır.

7. Mezhep İmamlarına Muhalefet

Son olarak Kerhî'nin *el-Muhtasar*'da nâdiren de olsa mezhep imamlarına muhalefet ettiğini belirtmek gerekir. Meselâ fâsit icâre (kiralama) akitlerini anlatırken, buğday ve zeytinyağı gibi mekilât ve mevzûnâtın ağırlık

el-Cûzcânî'nin Şeybânî'den rivayet ettiği bazı mesâil bulunmaktadır. Kitabı neşreden Boynukalın bu bölümlerin *el-Asl*'dan olmayıp Ebû Süleyman el-Cûzcânî veya bazı râviler tarafından eklenmiş olduğunu; fakat kitabın bütün nüshalarında bulunduğu için köşeli parantez içinde bunları da neşrettiğini söylemektedir (Bk. *el-Asl*, II, 202, 205).

120 Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Kaya, "Mezheplerin Teşekkülü", s. 176.

121 Meselâ bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 20, 22, 546, 597, 725.

122 Meselâ bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 330.

123 Meselâ bk. Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", s. 60, 180.

ölçüsü olarak kullanılmak üzere kiralanmasının câiz olmadığını söylemektedir.¹²⁴ Kudûrî bu meseleyi şerh ederken Şeybânî'nin *el-Asl*'da¹²⁵ mekilât ve mevzûnâtın bu amaçla kiralanmasının câiz olduğunu belirttiği halde Kerhî'nin câiz görmediğini söyler. Sonra da hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî'nin (ö. 398/1008) iki görüşün arasını cemetmek için yaptığı izahı verir.¹²⁶ Diğer bazı muhalefet örneklerini ise Kerhî'nin talebesi Cessâs (ö. 370/981) vermektedir. Cessâs hocasının nikâhta denklik konusunda mezhep imamlarından nakledilen “nesep ve sanatta denkliği” kabul etmediğini, gerekçe olarak da, “Kısasta herkes birbirine denktir. Öyleyse nikâhta da denk olmalıdır. Nikâhta denklik aranacaksa bu mehir ve nafakada olmalıdır” dediğini nakleder.¹²⁷ Kerhî'nin mezhep imamlarına muhalefet ettiği bir diğer mesele sarhoşun talâkiyla alâkalıdır. Kerhî, sarhoşun talâkını akıl hastasının talâkına kıyas edip geçerli saymaz.¹²⁸ Cessâs'ın hocasından aktardığı diğer farklı bir görüş ise cemaatle namazı farz-ı kifâi olarak görmesidir.¹²⁹

Sonuç

Kerhî'nin bugün için kayıp olup Kudûrî tarafından yapılan şerhi üzerinden takip edilen *el-Muhtasar*'ının şekil ve muhteva açısından tahlil ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerinden diğer muhtasar metinlere etkisinin konu edildiği bu makalede şu sonuçlara varılmıştır. Eser, bölüm başlarında konuyla ilgili âyet, hadis ve âsâra yer vermesi, fikhî kavramlara tanım getirmesi, konuyu taksime tâbi tutup her bir kısmın şartlarını zikretmesi, küllî kaide ve zâbitlar tespit ederek konuyu belli bir sistematik içinde ele alması yönüyle Hanefî muhtasar geleneği içinde özel bir konumu ihraz etmiştir. Bunun dışında aynı dönemde telif edilen diğer iki muhtasarda olduğu gibi mezhep içi ihtilâflı meselelerde öncelikle Ebû Hanîfe sonra Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerine yer vermesi, “zâhirü'r-rivâye” dışında kalan rivayetlerin kaynaklarını belirtmesi, imamların görüşleriyle o görüşlerden tahriç yoluyla elde edilen diğer görüşleri birbirinden ayırması, ayrıca Kudûrî ve sonrasında telif edilen klasik dönem muhtasarlara göre daha hacimli olması açılarından da sonraki muhtasarlardan farklılık arz etmektedir.

124 Abdülmühsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 185.

125 Şeybânî, *el-Asl*, IV, 11.

126 Abdülmühsin b. Abdullah, “Şerhu Muhtasari'l-Kerhî”, s. 186.

127 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, IV, 255.

128 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, V, 16.

129 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV, 204-5.

el-Muhtasar'ın en önemli özelliği olarak Hanefî mezhebi fıkıh mesâilini o döneme göre oldukça sistematik sayılabilecek bir şekilde sunması gösterilebilir. Bunda Kerhî'nin kelâmcı kişiliğinin etkisi olduğu açıktır. *el-Muhtasar*'ın makale boyunca işaret edilen bu sistematığı daha sonraları Kudûrî aracılığı ile mezhebin diğer meşhur muhtasar sahipleri tarafından da benimsenerek özellikle tarif, taksim, şart ve küllî kaide zikretme noktasında geliştirilerek devam ettirilmiştir. Kerhî'den bu yönden en çok etkilenen ve onun bu sistematik anlatım tarzını metinler bazında ileriye taşıyan kişinin Alâeddin es-Semerkindî olduğu söylenebilir. O *Tuhfetü'l-fukahâ'* isimli eserini Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ını esas alarak hazırlamış ve Debûsî'den de istifade ederek bu sistematığı geliştirmiştir. Ardından damadı Kâsânî *Tuhfetü'l-fukahâ'*nın bir tür şerhi sayılan *Bedâiu's-sanâi'* isimli eserinde bu tarzı daha da geliştirerek sistematik fıkıh çalışmalarına önemli katkı sağlayan ender şahsiyetler arasındaki yerini almıştır.

Bibliyografya

- Abdülmuhsin b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî li-Ebi'l-Hüseyn el-Kudûrî min evveli kitâbi'l-icârât ilâ âhiri kitâbi'r-rehn" (doktora tezi), Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1429.
- Âdil b. Abdullah, "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî li-Ebi'l-Hüseyn el-Kudûrî min evveli kitâbi'l-hudûd ilâ nihâyeti kitâbi'l-havâle" (doktora tezi), Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Riyad, 1429-30/2008-2009.
- Apaydın, H. Yunus, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 285-87.
- Aybakan, Bilal, "Furu' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (MÜİFD)*, 31 (2006): 5-32.
- Baktır, Mustafa, "Kaide", *DİA*, XXIV, 205-10.
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21.
- Bedir, Murteza, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, I-II, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011, I, 621-632.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*, İstanbul: Ocak Yayınları, 2009.
- Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, haz. Muhammed Sâdık Kamhâvî, I-V, Beyrut: Dâru İhyâit-türâsi'l-Arabî, 1405.
- Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fi'l-fkhi'l-Hanefî*, haz. Sâid Bekdâş v.dğr., I-VIII, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

- Ebü Süleyman, Abdülvehhâb İbrâhim, *Tertîbü'l-mevzûâtî'l-fikhiyye ve münâsebetühü fil-mezâhibi'l-erbaa*, Mekke: Câmîatü Ümmî'l-kurâ, 1408/1988.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, haz. Muhammed Hamîdullah, I-II, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-ilmî el-Fransî li'd-dirâsâti'l-Arabî, 1384/1964.
- Ençakar, Orhan, "Kerhî'nin *Muhtasar*'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi: Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının İcâre Bölümü Çerçevesinde" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013.
- Güney, Necmeddin, "Kudûrî'nin 'Şerhu Muhtasari'l-Kerhî' Adlı Eserinin 'Siyer' Bölümünün Edisyon Kritiği" (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya, 2006.
- Hâkim Şehîd, *el-Kâfi*, Millet Ktp., Fezullah Efendi, nr. 922; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 288.
- İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, haz. M. Hayr Ramazan Yûsuf, Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-kalem, 1413/1992.
- Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibiş-şerâi'*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986.
- Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya - Rıfat Bilge, I-II, Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, ts.
- Kaya, Eyyüp Said, "Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i", (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- Kaya, Eyyüp Said, "Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2001.
- Kaya, Eyyüp Said, "Muhtasar", *DİA*, XXXI, 61-62.
- Kirmânî, Rükneddin, *el-İzâh*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 586.
- Kirmânî, Rükneddin, *et-Tecrid*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1780.
- Kudûrî, *el-Muhtasar*, haz. Sâid Bekdâş, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 93; Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 563.
- Makdisi, George, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2012.
- Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, I-II, İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmanîye, 1317.
- Mutarriżî, *el-Muğrib fi tertibi'l-Mu'rib*, haz. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr, I-II, Halep: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1399/1979.
- Müeyyed Billâh, Ahmed b. Hüseyin, *Şerhu't-Tecrid fi fikhî'z-Zeydiyye*, haz. M. Yahyâ Sâlim Azzân - Hamîd Câbir Ubeyd, I-VI, San'a: Merkezü't-türâs ve'l-buhûsi'l-Yemenî, 2006/1427.
- Müzenî, *Muhtasarü'l-Müzenî*, haz. M. Abdülkâdir Şâhin, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, haz. Eymen Fuâd Seyyid, I-III, London: Müessesetü'l-furkân, 1430/2009.

- Nûh b. Mustafa, *Netâicü'n-nazar*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 653-654.
- Özen, Şükrü, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, İstanbul: y.y., 2001.
- Özer, Salim, "Debbusi'nin 'el-Esrar fi'l-Usul ve'l-Furu' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili" (doktora tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1997.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.
- Semerkindî, Alâeddin, *Tuhfetü'l-fukahâ'*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1405/1984.
- Sezgin, Fuat, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî v.dğr., VIII, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Süûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Asl*, haz. Mehmet Boynukalın, I-XII, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2012.
- Şeyh Nizâm v.dğr., *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I-VI, Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1310.
- Tahâvî, *el-Muhtasar*, haz. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire: Dârü'l-kütübü'l-Arabî, 1370.

Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: *Muhtasarü'l-Kerhî*

Mezhep imamlarından aktarılan fıkıh mesâilini kısa ve öz olarak tek bir metinde toplamalarının sağladığı kolaylıkla tedris faaliyetlerinde tercih sebebi olan muhtasarlar, belli bir dönem sonra mezhep mesâilinin gelecek nesillere aktarılmasında birinci el kaynaklar haline gelmişlerdir. Bu muhtasarlardan biri de Hanefî mezhebi teşekkül dönemi ilk muhtasar müelliflerinden ve dönemin Bağdat Hanefîleri'nin reisi Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ıdır. Eser, Hanefî mezhebi klasik dönem muhtasarlarının model metni Kudûrî'ye ait *el-Muhtasar*'ın da temel kaynağıdır. Kerhî'nin usule dair görüşleri mezhebin usûl-i fıkıh anlayışında etkili olduğu gibi, fıkha dair telif ettiği bu eseri de Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerinden mezhebin klasik dönem muhtasar metinlerine yön vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kerhî, *el-Muhtasar*, Hanefîlik, teşekkül dönemi.
